Een mens moet zijn plaats kennen. Die is op aarde, niet in de hemel. Het Oude Testament leert een mens gepaste bescheidenheid. Hemelbestormers komen voor de val. Maar de hemel blijft niet gesloten voor wie het waagt zich open te stellen voor God.

'Wie buiten u heb ik in de hemel?'

Klaas Spronk is hoogleraar Oude Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit.

'God is in de hemel en jij bent op aarde, dus moet je spaarzaam met je woorden zijn.' Dat wordt in Prediker 5:1 gebruikt als argument om niet te snel voor God een gelofte af te leggen. Alsof een mens zomaar zou kunnen marchanderen met God. Daarmee haal je God naar beneden en maak je jezelf belangrijker dan je bent. Er is nu eenmaal een heel groot verschil tussen God en mens. Dat wordt ruimtelijk aangegeven met het verschil tussen hemel en aarde.
De hemel wordt heel vaak genoemd in het Oude Testament, maar wordt nergens beschreven. Ons wordt niet verteld hoe de hemel eruitziet. Dat is niet voor een mens weggelegd. Wanneer de hemel ter sprake komt, dan is dat bijna altijd om de mens te herinneren aan zijn binding aan de aarde. In enkele teksten wordt dit thema verder uitgewerkt. Soms wijzen ze een mens terecht, soms bieden ze hoop. De hemel is vanaf de ene kant ongenaakbaar, maar kan van God uit ook opengaan.

Jakobsladder
© Harbert Booij

Hemel én aarde

Vanaf het eerste begin zijn hemel en aarde op elkaar betrokken. Er staat immers te lezen in Genesis 1:1 dat God in het begin niet alleen de aarde, maar ook de hemel schiep. Door de Schepper en in zijn schepping zijn ze met elkaar verbonden.
Het is ook van aanvang af duidelijk dat de mens bestemd is voor de aarde en dat de hemel voor hem is afgegrensd. De mens legt zich daar, zo lezen we in de eerste hoofdstukken, niet bij neer. Hij gaat over de grenzen heen. God laat hem die ruimte. De mens kan kiezen, ook tegen God. Maar er blijft uiteindelijk toch een voor de mens niet te overwinnen barrière tussen God en mens, tussen hemel en aarde. In de eerste hoofdstukken van Genesis wordt die grens wel voortdurend verkend. Hoe ver kan een mens komen in kennis? Hoe ver komt in mens in leeftijd? Hoe dicht kan een mens bij de hemel komen? In Genesis 5 lezen we over Adam en zijn nakomelingen die heel oud

worden, maar niemand haalt de duizend. Want dat is het getal dat hoort bij God, zoals duidelijk wordt in een tekst als Psalm 90:4: 'Duizend jaar zijn in uw ogen als de dag van gisteren die voorbij is, niet meer dan een wake in de nacht.'
In het rijtje van de zogeheten oudvaders in Genesis 5 vormt Henoch een uitzondering. Hij wordt 'maar' 365 jaar. Daar staat tegenover dat hij niet sterft zoals de anderen. Van hem wordt gezegd: 'Henoch leefde in nauwe verbondenheid met God; aan zijn leven kwam een einde doordat God hem wegnam' (Genesis 5:24). Henoch is een uitzondering op de regel. De tekst suggereert dat hij naar de hemel ging. Maar dat wordt niet met zoveel woorden gezegd. Het initiatief ligt ook bij God: Hij neemt hem weg. Verder wordt er niets verteld over de hemel zelf.
Volgens Genesis 11 nemen de mensen wel zelf het initiatief om in de hemel te komen. Dat doen ze door te beginnen aan de bouw van een toren die tot in de hemel zal reiken. Het is niet de bedoeling dat ze ook in de hemel gaan wonen, maar het is wel op te vatten als een poging om de hoogste macht te verkrijgen. Ze gaan daarbij ook in tegen de opdracht die God gaf om zich te verspreiden over de aarde. Ze slagen er echter bij lange na niet in de hemel te bereiken. God, zo wordt met enige ironie vermeld, daalt af uit de hemel en dwingt ze om zich minder verticaal en meer horizontaal te oriënteren.

Niemand haalt de duizend, dat getal hoort bij God

Hemelse hulp

Het is mooi om in aansluiting op het verhaal van de torenbouw van Babel te lezen hoe God een nieuw begin met Abram maakt. Nu zijn het niet de torenbouwers die zich een naam willen maken met een bouwwerk tot in de hemel. Nu is het God die Abram een naam maakt. God vraagt Abram om naar de hemel te kijken (Genesis 15:5), maar dan niet om zichzelf een goddelijke status aan te meten. Abram moet naar de sterren kijken. Zo ontelbaar als zij zijn, zo groot zal zijn nageslacht op de aarde worden. Zijn kleinzoon Jakob zal het later meemaken hoe voor hem de hemel opengaat. Dat gebeurt wanneer hij op de vlucht is voor de wraak van zijn broer Esau. Slapend in het open veld ziet Jakob in een droom 'een ladder die op de aarde stond en helemaal tot de hemel reikte, en daarlangs zag hij Gods engelen omhoog gaan en afdalen' (Genesis 28:12). Het is voor hem een teken dat God hem niet aan zijn lot overlaat.
Zo is in deze verhalen van de aartsvaders de hemel niet ver weg. Tegelijkertijd zien we dat hun verhalen aards blijven. Ook wanneer ze doodgaan blijft het vizier op de aarde gericht. Er wordt niet gespeculeerd over een hiernamaals. (Anders dan in het Nieuwe Testament, waar Abraham geassocieerd wordt met hemelse zaligheid; zie Lucas 16:22.) Het enige wat telt is dat ze met een gerust hart de ogen kunnen sluiten, omdat ze gezegend zijn met nageslacht dat in welstand achterblijft met uitzicht op een goede toekomst.

Hemelvaart

Israël leefde te midden van volken die vaak heel wat minder terughoudend waren als het ging om de hemel. De koning van Egypte stond als het ware met één been in de hemel en met één been op aarde. Na zijn dood zou hij helemaal deel krijgen aan de hemelse heerlijkheid. In heel het oude Nabije Oosten leefde sterk de overtuiging dat de doden invloed uitoefenden op de levenden. Ze hadden een functie als middelaar tussen de goden in de hemel en de mensen op aarde. De dodencultus speelde een grote rol. Overleden koningen werden als goden vereerd.
In het gebied van Israël was dit alles nauw verbonden aan de verering van de god Baäl. De mythe over deze god

De hemel blijft Gods domein. Hier past de mens bescheidenheid

Elia vaart op in een vurige wagen
Giovanni Battista Piazetta (ca. 1682-1754) National Gallery of Art Washington

van de vruchtbaarheid vertelt over de plaats die hij zich verwerft bij de goden in de hemel en ook over hoe hij moet afdalen in het dodenrijk. Uiteindelijk weet Baäl weer te ontsnappen uit het dodenrijk. Hij kent dus de weg naar de hemel. Dode koningen hopen daarvan te profiteren door zich met hem te associëren.
In het Oude Testament wordt verteld hoe de profeet Elia zich verzet tegen de Baälverering die erg populair was in zijn dagen. Tegen de achtergrond van de mythe van Baäl hoeft het niet te verbazen dat het daarbij vooral ook om hemel en aarde gaat. Het begint ermee dat Elia in de naam van de God van Israël aankondigt dat de hemel voorlopig gesloten zal blijven: de eerstkomende jaren zal er geen regen vallen. Men zal zich daarover niet direct zorgen hebben gemaakt. Dit was immers het terrein van Baäl, de god die er verantwoordelijk voor werd geacht dat regelmatig de hemelsluizen open gingen. Baäl legt het echter af tegen de God van Israël. Het komt vervolgens tot een ware *show down*: op de berg Karmel openbaart de ware god zich door vuur uit de hemel op aarde te laten vallen. Het wordt een grote overwinning voor Elia's God. Aan het einde van het leven van de profeet wordt nog eens bevestigd dat hij een goede bemiddelaar tussen hemel en aarde was. Voor het oog van zijn opvolger vaart hij in een wagen van vuur ten hemel.
Zoiets is uniek in het Oude Testament. We kennen het wel uit Kanaänitische voorstellingen over de manier waarop de machtige dodengeesten uit het gevolg van Baäl zich verplaatsen. Dat het nu ook over Elia wordt verteld is in zekere zin afgedwongen door de heftige strijd tegen Baäl en zijn volgelingen. Zoals de God van Israël de plaats van Baäl in neemt, zo heeft Elia als profeet van God de status en de taak van de vergoddelijkte doden in het gevolg van Baäl overgenomen. Binnen het Oude Testament blijft het wel de uitzondering op de regel. Als je het verhaal over de hemelvaart van Elia in 2 Koningen 2 goed leest, dan zie je ook dat het accent niet ligt op de hemel, maar op de aarde. Zijn opvolger Elisa wordt opgeroepen niet naar de hemel te blijven staren en orde op zaken te stellen op aarde. In Handelingen 1 kunnen we lezen dat het bij de hemelvaart van Jezus en zijn toekijkende discipelen niet anders zal zijn. De hemel ligt buiten het menselijk bereik.

Uit de hemel gevallen

Er zullen altijd mensen zijn die hardnekkig blijven proberen de grens tussen aarde en hemel te overschrijden. Dat heeft te maken met nieuwsgierigheid. Het is aantrekkelijk om hoger inzicht te verwerven. In de Oudheid is er regelmatig sprake van mensen die een kijkje in de hemel konden krijgen en zo bovenmenselijke wijsheid verwierven. Binnen het Oude Testament zul je dat niet vinden. In de tijd na het Oude Testament ontstond daar meer ruimte voor. Dat leidde onder meer tot enkele boeken die werden toegeschreven aan Henoch, die immers volgens Genesis 5 toegang tot de hemel had gekregen. In deze boeken wordt de lezer inzicht gegeven in zaken als de verschillende soorten engelen.
In de wereld van het oude Israël was het ook niet ongebruikelijk dat aan machtige personen goddelijke kwaliteiten werden toegedicht. In het Oude Testament wordt daar ook wel naar verwezen, maar dan vooral om dat onderuit te halen. Een treffend voorbeeld daarvan is te vinden in de profetie over de koning van Babel in Jesaja 14. Deze koning dacht bepaald niet gering van zichzelf. Hij was dan ook de baas van een wereldrijk. Zijn aspiraties gingen echter nog verder. Hij zag zichzelf als een god en zijn onderdanen zullen hem daarin bevestigd hebben. Hij verwachtte dat hij na zijn dood dan ook zeker een plaats in de hemel zou krijgen. In Jesaja 14:12-15 wordt bezongen dat de realiteit anders is:

De val van Lucifer
Gravure van Gustave Doré
(1832-1883)

O morgenster, zoon van de dageraad,
hoe diep ben je uit de hemel gevallen.
Overwinnaar van alle volken,
hoe smadelijk lig je daar geveld.
Je zei bij jezelf: Ik stijg op naar de hemel,
boven Gods sterren plaats ik mijn troon.
Ik zetel op de toppen van de Safon, de berg waar de goden bijeenkomen.
Ik stijg op tot boven de wolken, ik evenaar de Allerhoogste.
Nee! Je daalt af in het dodenrijk, in de allerdiepste put.

Zijn hoogmoed is voor de val gekomen. In de rest van de profetie wordt met blijdschap bezongen dat niet de hemelse zaligheid maar een ellendig dodenrijk zijn deel is. Een mens, ook iemand met de status van koning, moet zijn plaats weten.
Overigens is het eerste woord van de hierboven geciteerde tekst in de Latijnse vertaling weergegeven met de naam Lucifer. In latere tradities is deze ironische klacht over de koning van Babel uitgelegd als een beschrijving van de val van een engel met die naam die in opstand kwam tegen God. Deze Lucifer zou zo zijn plaats in de hemel hebben verspeeld om vervolgens de mensen op aarde te tiranniseren. Zo was het in Jesaja 14 niet bedoeld. Deze nieuwe uitleg past beter bij teksten zoals de genoemde boeken Henoch uit latere tijden waarin mensen de verleiding om te speculeren over wat er zich in de hemel afspeelt niet langer konden weerstaan.

Hopen op de hemel

Over de hemel zelf zul je in het Oude Testament weinig te weten komen. Maar als het eropaan komt, blijft de hemel niet gesloten. Jakob kan erover meepraten. Zijn droom over de geopende hemel hielp hem verder op zijn weg op aarde.
Soms lijkt die weg dood te lopen en blijf je steken in vragen over onbestraft onrecht en het kwaad dat goede mensen treft. De dichter van Psalm 73 dreigt er helemaal in verstrikt te raken, totdat hij ontdekt dat er iets is dat dit alles overstijgt: de nabijheid van God. Daardoor ziet hij zijn leven en zijn sterven nu in een ander, namelijk een hemels licht:

Maar nu weet ik mij altijd bij u,
u houdt mij aan de hand
en leidt mij volgens uw plan.
Dan neemt u mij weg, met eer bekleed.
Wie buiten u heb ik in de hemel?
Naast u wens ik geen ander op aarde.
Al bezwijkt mijn hart en vergaat mijn lichaam,
de rots van mijn bestaan,
al wat ik heb,
is God, nu en altijd.
(Psalm 73:23-26, NBV)

Deze tekst gaat zowel over het leven vóór als over het leven ná de dood. Het verschil daartussen valt in zekere zin weg, omdat voor beide geldt dat het ervaren kan worden als een leven met God. De grens tussen hemel en aarde vervaagt.
Er zijn ook andere situaties denkbaar, namelijk waarin het leven op aarde juist als een hel ervaren wordt. Dan wordt er op een heel andere manier over de hemel gesproken. Dat gebeurt in het boek Daniël. Daarin wordt gereageerd op geloofsvervolgingen onder de regering van een van de opvolgers van Alexander de Grote. Deze Antiochus IV Epiphanes onderdrukte met grof geweld het Joodse geloof. Dat riep de vraag op of er ooit nog recht gedaan zou worden aan zijn vele slachtoffers en of dit kwaad ooit nog gestraft zou worden. In Daniël 12:1-3 wordt het antwoord gegeven in een visioen:

God schiep hemel en aarde, en houdt ze op elkaar betrokken

In die tijd zal Michaël opstaan, de grote vorst, die de kinderen van je volk terzijde staat. Het zal een tijd van verdrukking zijn, zoals er niet geweest is sinds er volken bestaan. In die tijd zal je volk worden gered: allen die in het boek zijn opgetekend. Velen van hen die slapen in de aarde, in het stof, zullen ontwaken, sommigen om eeuwig te leven, anderen om voor eeuwig te worden veracht en verafschuwd. De verlichten zullen stralen als het fonkelende hemelgewelf, en degenen die velen tot gerechtigheid hebben gebracht als de sterren, voor eeuwig en altijd.

In geen enkele andere tekst in het Oude Testament wordt zo expliciet gesproken over de hemel en over de plaats die de mensen daar zullen krijgen. Net zoals eerder bij de hemelvaart van Elia werd opgemerkt, moeten we constateren dat het een uitzondering op de regel is. De hemel blijft Gods domein. Hier past de mens bescheidenheid. Wie hier zijn grenzen overschrijdt kan flink ontsporen. Daarvan zijn genoeg voorbeelden te vinden in de geschiedenis van de uitleg, bijvoorbeeld wanneer mensen zich aanmatigden om zelf plaats te nemen op de rechterstoel. Aan de andere kant mogen we constateren dat in het Oude Testament de hemel meer is dan een voor de mens afgesloten gebied. Vanaf het begin is duidelijk dat de aarde niet los is van de hemel. God schiep ze samen en houdt ze – God mag weten hoe – op elkaar betrokken. •

Aartsengel Michaël weegt een ziel
Guariento di Arpo (ca. 1310-1370)